

Девід Ернест Аптер

(1924-2010) – американський політолог, експерт з питань демократизації і політичного насильства в Африці, Латинській Америці та Азії, здійснив вагомий внесок у розвиток порівняльної політології, проводячи польові дослідження і викладаючи у багатьох провідних університетах світу, в тому числі Єльському, Принстонському (де отримав ступінь доктора філософії), Оксфордському університетах, а також в Нідерландському інституті перспективних досліджень.

Основні напрямки розвитку компаративної науки Аптер характеризує, спираючись на всебічний аналіз трьох провідних компаративних підходів – інституціоналізм, девелопменталізм і неоінституціоналізм. Інституційний підхід відрізняє концентрацію уваги на вивченні механізмів функціонування політичних систем через вивчення структури і характеру функціонування систем державного управління різних країн. Визначає інституціоналізм як фундамент компаративної політичної науки.

Основні праці: *«Політика модернізації»* (1965), *«Політичний дискурс в Республіці Мао»* (1994), *«Компаративна політика»* (1996), *«Легітимізації насильства»* (1997) та ін.

Порівняльне дослідження, починаючи з найперших своїх дослідів, поєднувало ідеї політичної філософії й політичної теорії з емпіричними подіями і явищами. Первісний акцент був зроблений на проблемах влади з метою визначити, яке значення мають відмінності в устрої влади – влади не в загальному плані, звичайно, а організованої в політичні системи на національному й субнаціональному рівнях. Пояснення значення відмінностей у використанні й розподілі влади в різних політичних системах – спільне завдання, що лежить в основі різноманітних підходів до порівняльної політології.

Перед тим як перейти до дискусії про еволюцію порівняльної політології, треба дати кілька роз'яснюючих визначень. Коли говорять про політичну «систему», мають на увазі, що її складові частини взаємозалежні, зміни однієї

спричиняють зміни інших. Політичні системи відповідальні як мінімум (це може бути названо первинною функцією) за підтримання порядку в рамках певних повноважень, для чого їм надано виключне право на застосування засобів примусу. Осередок верховної влади називається державою. «Уряд» – головний інструмент, за допомогою якого функціонує політична система. «Громадянське суспільство» відноситься до тих структур суспільства (добровільним об'єднанням, неурядовим організаціям, релігійним і приватним освітнім установам і т. д.), які перебувають поза урядовим або державним контролем, але виконують суспільно корисні функції. Тип або характер держави (демократичний, авторитарний і т. д.) визначається тим, як вона виявляє свій вплив і яким чином розподіляється влада. «Демократію», згідно з Й. Шумпетером, можна визначити як «інституціональний устрій для прийняття політичних рішень, за якого індивіди отримують можливість впливати

на владу, використовуючи як інструмент суперництво політичних сил у погоні за голосами громадян».

Залежно від ступеня втручання уряду в справи громадянського суспільства ми говоримо про «сильну державу», маючи на увазі, що уряд погоджується взяти на себе більшу відповідальність в ім'я блага громадян. Там, де подібні функції реалізуються недержавними органами, ми говоримо про «сильне громадянське суспільство». Але явної й навіть необхідної відповідності між ступенем державного втручання й добробутом суспільства немає.

Сильні або слабкі, демократичні або авторитарні політичні системи важливі остільки, оскільки вони є «формотворчими», тобто оскільки вони видають закони і укази, реально керуючи політичним життям. Але співвідношення, що пропонується й реальна політична поведінка значно варіюється в часі й просторі. Тому що громадяни в державі або індивіди й групи в громадянському суспільстві змінюються й ухиляються від поведінки, що пропонується, законними шляхами або шляхом протистояння в залежності від різних обставин, то змінюються їхні цінності й переконання, переглядаються принципи справедливості або видозмінюються способи досягнення значущих цілей. У відповідності з цими характеристиками в число важливих питань порівняльної політології входять: які відмінності існуючих типів політичних систем відносно їх «формотворчої» функції, як встановлюються й зміцнюються різні

типи і як можна зв'язати сприйняті розбіжності між пропонованою і реальною політичною поведінкою. Завдання визначення кращої з можливих політичної системи і забезпечення потрібної відповідності між такою системою й реальними політичними процесами займають центральне місце в широкому спектрі проблем порівняльної політології.

Оскільки загально визнано, що кращою з можливих політичних систем є демократія, більшість порівняльних політичних досліджень спрямовані на вивчення демократії: як її встановити, підтримати, пристосовувати й поліпшувати, а також як протистояти загрозам її існування ззовні і зсередини.

Порівняння політичних систем і їх функціонування звичайно будуються на основі аналізу інституту держави, що є їхнім конкретним виразом. Як правило, при порівнянні політичних систем як об'єктів беруться країни, політичні інститути усередині країн, субсистеми, окремі випадки. Можливі різні стратегії дослідження: функціональна, мультिवаріативна, феноменологічна і т. д. Будь-яка обрана стратегія дослідження буде залежати від загального підходу до аналізу, від суті поставлених питань або наукової гіпотези, що перевіряється. У цьому значенні порівняльна політологія, оскільки вона виходить за межі простого опису, може виступати як емпірична сторона політичної філософії або політичної теорії. Найбільшу увагу компаративісти приділяють дослідженню відмінностей між політичними системами у відношенні конфлікту й компромісу, влади й відповідальності, ефективності й справедливості.

Конкретні «типи» політичних систем включають безліч варіантів – від «племен» до «полісів» і держав, до монархій і республік, до республік демократичних і авторитарних, із президентською й парламентською формами правління. У кожному з них є чимало відмінностей у тому, як відбувається створення й перетворення фракцій і коаліцій, як виражаються інтереси і як залежно від конституційних структур підтримуються зв'язки між громадянським суспільством і державою (через клановість, церковні структури, політичні рухи, політичні партії та виборчі системи).

З безлічі підходів до порівняльного дослідження виділимо три: інституціоналізм, девелопменталізм (політичний і економічний) і неоінституціоналізм. Перший підхід звичайно зосереджений на особливих механізмах функціонування політичної системи як такої: президентській або парламентській системах влади, унітарному або федеративному державному устрої, політичних партіях і голосуванні,

комісіях і виборах. Другий підхід поєднує більшість теорій соціетальної зміни. Третій є комбінацію перших двох. Інституціональний підхід складає базис порівняльної політології. Він залишається основним. Навіть більш пізні роботи залишаються «інституціоналістськими». Це значить, що вони характеризують функціонування політичної системи держави, детально описуючи структуру й функції уряду і його практичну діяльність. Девелопменталізм, який називає себе «ною» порівняльною політологією, у політиці й економіці наголошує на змінах, що відбуваються в суспільстві, а не на техніку управління, і тим самим суттєво відокремлюється від інших соціальних наук. У свою чергу, неоінституціоналізм не тільки повернув державу в поле зору дослідників, але й змінив напрямок уваги девелопменталістів у бік більшого операціоналізму, розрахованого на вивчення функціонування політичних систем і держави.

§ 1. Інституціоналізм

Аж до Другої світової війни й відразу ж після неї в політології був головуючим інституціоналізм. Це означає, що вивчалися й порівнювалися конституції й системи різних форм держави, управління, суверенітету, владних повноважень, юридичних і законодавчих механізмів. Особливе значення при цьому надавалося розподілу влади між державою й суспільством, центральною й місцевою владою, адміністрацією і бюрократією, законодавчими й конституційними принципами й практикою. Цей напрямок розпочався за давніх часів, коли вперше була ясно сформульована ідея політичної системи, що ставить своєю кінцевою метою досягнення демократії. Однак, вказуючи на унікальність західної демократії, інституціоналізм одночасно проголошував її універсальність. Демократія припускала наявність диференційованих політичних інститутів громадянського правління, законодавчих і судових органів, виконавчої влади й місцевих органів влади. Порівняльна політологія займалася детальним вивченням функціонування перерахованих інститутів, приділяючи особливу увагу реформам (розширенню виборчого права, проблеми олігархії, зниження загрози існуючому порядку з боку анархізму, соціалізму й комунізму) і в не менша увага приділялася – вивченню контексту – наростаючим зрушенням у суспільстві, світовим війнам, депресії і тоталітаризму.

У цьому контексті порівняльна політологія збігається з основою політичної науки в цілому. Можна сказати, що політична філософія й порівняльна політологія взаємно впливали одна на одну. Кожна з них збагачувала іншу в плані аналізу влади й ідеальних зразків справедливості. Класичні проблеми і тієї й іншої стосувалися держави як втілення розуму, мудрості, раціональності та її ролі у вихованні добродішних громадян.

Інституціоналізм, що черпав первісні приклади з історії республіканського й імперського Риму, багато чим зобов'язаний античності й епосі Просвітництва з її доктринами природного і позитивного права. Право розумілося як органічний взаємозв'язок між вищими й нижчими судами і владою. Вчені, що здійснювали порівняльний аналіз політичних інститутів, були в основному юристами. Вони, наприклад, вивчали кодифіковане римське право Юстиніана, численні його коментарі й міркування, не говорячи про закони Хамурапі, інституції Гая, німецьке право і т. д. Для деяких римське право було джерелом натхнення. Інші знаходилися під впливом теорій суспільного договору, що ставили в центр уваги легітимність представництва, відносини між індивідом і групою, громадянином і державою, що визначали природу конституційного порядку. Саме тому політична філософія й право склали два основні компоненти інституціонального підходу в порівняльній політології.

Третьою складовою політичного порівняльного дослідження була історія. У центрі уваги цієї науки також було становлення держави з поліса й національного примирення. Характеризуючи конкретні епохи, історія описувала боротьбу між церквою й державою, між церковною й світською владою, боротьбу за владу між монархом і феодалами, громадянські війни й революції, перетворюючи питання індивідуалізму й теорії суспільного договору з абстрактних принципів у питання життя та смерті.

Тісні й заплутані зв'язки політичної філософії, права й історії оформилися у дві різні, але пересічні традиції – континентальну й англосаксонську. Для порівняльної політології остання стала найбільш важливою. Ведучи свій родовід від Бректона (XIII ст.), вона включає таких авторів, як У. Блекстон, П. Ансон, Р. Стабс, А. Дайсі та ін. Інституціоналізм, таким чином, зберігає традицію конституціоналізму, відзначену передачею загальних і приватних повноважень від монархів колективним органам влади через права, що закріплені в хартіях, у яких демократія визначалася як функція парламенту. Крім того, у сферу порівняльного інституціонального

дослідження входили процедурні й інструментальні механізми, за допомогою яких волю можна було би зробити передумовою почуття обов'язковості. Коротше кажучи, порівняльна політологія вела мову про еволюцію демократії, яка вважалася інструментом покращення людської моральності. Свідченням такого «руху» були великі демократичні революції – англійська, американська й французька. В останній проявилися дві потужні протидіючі тенденції: ліберальний конституціоналізм 1789 р. і радикальне якобінство 1792 р.

Як здійснити ідеї цих революцій конституційним шляхом – це одне з питань, відповідаючи на які, історія як фіксація подій включилася в сучасні пошуки принципів правління. Якщо кожен революцію уявити у вигляді системи правління, щонайкращим чином відповідній до людської природи, то який найбільш відповідний інституціональний устрій для кожної з них? Що в кожному випадку буде максимізувати «формотворчу» силу демократичних та інших конституцій, що гарантують права і свободи громадян? Насамперед інституціоналізм займався вивченням демократії як відкритої системи, що визначало центральне місце проблеми вибору. Поряд з порядком вибір був пріоритетною категорією. Обидва параметри стали мірилом оцінки системи правління. Порівняємо в цьому плані систему правління в Англії, США й Франції після революцій.

Британський парламентаризм був зразком парламентарної системи в силу її найвищої стабільності. Американська президентська система як ключову ланку ставить вибір і локалізм. У Франції ж вийшов нестійкий варіант англійської системи. В першому й другому варіанті, причому переважало наближення до першої моделі.

Визначаючи політичний устрій, інституціоналізм прагнув охопити все коло проблем, які його стосуються: порядок і свободу вибору; інтереси особистості й суспільства; громадянські права й обов'язки відповідно до принципів відповідальності й згоди; законодавчу та виконавчу владу; виборчу систему; повноваження судів і суддів і переваги писаних і неписаних конституцій; переваги унітарної держави в порівнянні з федеративною, парламентської системи перед президентською; функціонування уряду у вигляді кабінету міністрів; значення таємної ради і її відсутності, перетворення імперських придворних установ в адміністративні органи; еволюцію місцевих органів влади, процедурні правила поведінки в парламенті, перегляд законодавства, роль суддів, комітетів і системи комітетів; виборчі системи; і, крім того, політичні партії.

До числа прихильників цього напряму входять багато іменитих учених – К. Шміт в Німеччині, У. А. Дженнінгс, Є. Баркер і Г. Ласкі в Англії, Л. Дюпої і А. Зигфрід у Франції, К. Фрідріх і Г. Файнер у США. Загальним для них було не тільки виняткове емпіричне знання реального функціонування досліджуваних інститутів, включаючи політичні партії й парламентські комітети, але й загальне знання історії та права античного й середньовічного періодів і періоду створення теорії суспільного договору.

Інституціоналісти не тільки досліджували функціонування демократичних і авторитарних форм правління загалом. Вони визнавали, що політичні інститути «працюють» лише тому, що вони є втіленням норм, цінностей і принципів самої демократії. Отже, інституціоналізм ніколи не зводився лише до механізмів правління, але враховував те, як «інституціоналізовані» демократичні принципи. Припускалося, що лише деякі суспільства «підготовлені» до демократії, у той час як інші стануть такими лише в ході розвитку у відповідному напрямку.

Можна сказати, що інституціоналізм був і залишається лідируючим підходом у порівняльній політології. Із часом інституціоналізм змінювався. Він починав свій розвиток у період націоналізму в Європі, коли центральною була проблема збереження та укріплення зв'язків між націями, що розділені культурним, мовним, релігійним і місцевим націоналізмом. Пізніше, коли актуалізувалося «соціальне питання» (вислів Ханни Арендт), профспілки стали більш організованою силою й разом з політичними рухами різного роду виступали за розширення політичної участі, рівноправності, за перегляд поняття справедливості, за соціалістичну й інші ідеології, альтернативні ліберальним принципам, важливішими стали економічні фактори. Інституціональний аналіз у цей період був спрямований на питання ставлення уряду до безробіття, бізнесу, погані соціальні умови, появі класової політики, політичні рухи і рухи протесту, тобто на питання, що виходять за рамки існуючих інститутів, якщо не за методами, то за принципами. І чим більше інституціоналізм звертався до політекономії, тим більше уваги він приділяв аналізу бюджетних і фінансових інститутів і їх політики в кейнсіанському контексті, бачачи в них засіб захисту від радикалізації партійної політики. Виклик принципу приватної власності зі сторони лівих партій, що використовують марксистські або соціалістичні ідеї, не говорячи вже про поширення соціалістичних і комуністичних партій у Європі з їхніми закликами

до забезпечення соціальних і громадянських прав, підняли проблему не тільки тоталітарних варіантів розвитку (комунізм або фашизм), але й поставили на порядок денний нове питання: чи не є парламентський соціалізм наступним кроком у розвитку демократії, держави загального добробуту й соціальної або «індустріальної демократії». У цих типах демократії стали бачити альтернативу тоталітаризму і засіб запобігання заміни демократії тоталітаризмом через механізм волевиявлення громадян на виборах. Це, звичайно ж, призвело до зсуву на політичні партії та моделі голосування, так само як і на потенційну привабливість однопартійного бюрократичного й авторитарного режиму при різних тоталітарних системах.

Можливо, інституціоналісти надто вірили у творчу здатність демократичних політичних систем. Вони «теоретично» виявилися нездатні прийняти очевидні розбіжності між інституціоналістською теорією й практикою, коли справа дійшла до встановлення демократичного ладу в нових незалежних державах після Першої й Другої світових воєн. Інституціоналізм певно розглядав непередбачене виникнення тоталітарних режимів в Італії та Росії, а також падіння Веймарської республіки й розквіт фашизму, як відхилені форми політичної поведінки. Більше того, з посиленням радикальних марксистських комуністичних партій та інших екстремістських груп, особливо в Європі, після того як вони кинули виклик не тільки реально існуючим демократіям, але й демократії як такій, стало ясно, що треба вивчати психологічні, економічні, соціальні й організаційні фактори поза рамками інституціонального аналізу. Інституціоналізм виявився неадекватним при спробі конструювання конституцій. Припускалося, що недемократичні країни – це просто демократії, які поки що не відбулись, але очікують свого звільнення. Не кращими були результати й там, де здобуття незалежності після Другої світової війни заклало умови для демократії.

§ 2. «Нова» порівняльна політологія

«Нова» порівняльна політологія з її акцентом на проблеми розвитку з'явилася в атмосфері загального оптимізму післявоєнного періоду. Перспективи розвитку представлялися благом, злом же вважалися комунізм і холодна війна. На Заході будь-який крок «вліво» розглядався як поступка Радянському Союзу, а будь-який крок вбік демократії – як благо для США та їх союзників. У

результаті такого маніхейського стилю мислення, незалежно від тонкості мотивування, усі зрушення «вліво» деякою мірою морально знецінювалися поширенням зрушень «вправо».

Теорії розвитку здобували певну двозначність, чим не могли не скористатися країни так званого третього світу. Така двозначність торкнулася не стільки процесів формування політичних інститутів у Європі (у післявоєнний період відновлення, включаючи план Маршала), скільки процесів «деколонізації» колишніх колоніальних володінь. Ще більша двозначність характеризувала застосування США теорій розвитку в Латинській Америці, що реалізувалося в діяльності «Союзу заради прогресу», який багато хто сприймав просто як «неоімперіалізм» із проголошеним, але двозначним «нейтралітетом» між «першим» і «другим» світом, тобто між Заходом і СРСР. Результатом стала відмова в цьому регіоні від демократії на користь однопартійних систем і режимів особистої влади з більш-менш явним преклонінням перед соціалізмом, уявлення про який було досить туманним. Дійсно, політика розвитку в моральному аспекті виявилася настільки сумнівною, що основні країни метрополії потрапляли в становище не тільки маніпуляторів, але й маніпульованих.

У підсумку політична проблема полягала в комбінації деколонізації з демократичною передачею влади й переорієнтації націоналізму в контексті «нових національних держав». Колоніалізм при цьому ставав би скоріше «опікуючим», ніж керівним.

Передбачалося, що демократичні інститути стали б належними інструментами для позитивної держави, що розвивається. До того ж це дозволило б уникнути «перескакування через етапи», як це було у випадку комуністичного варіанту однопартійної держави, «минаючого» «буржуазний етап розвитку» і наступного приручення до соціалізму. На карту було поставлено два різні розуміння «суті реальності». Перший підхід робив ставку на ринок плюс демократію (подвійний ринок – в економіці й політиці), що повинно було створити динамічну рівновагу існуючих можливостей і допомоги ззовні. Другий підхід репрезентував цю стадію як неоімперіалістичну, гегемоністську, що замінює економічний контроль на політичний. У цьому значенні передача влади для одних заміняла революцію, у той час як для інших революція була альтернативою регресу (прикладом останнього стали Алжир для Франції, В'єтнам для США).

Суперництво між лівими й правими мало наслідки й для західних країн. В Європі аналогією передачі влади була лінія на

державотворення загального добробуту й соціал-демократична політика; у тому числі й там, де існували більші, легально діючі й добре організовані й фінансовані комуністичні партії (як у Франції й Італії). Постала величезна кількість літератури про участь робітників в управлінні («югославська модель») і по демократії участі. Соціалізм у малих дозах став гідним «модифікатором» ліберального капіталізму. Більша частина порівняльних досліджень була присвячена еволюції та проблемам соціальної держави загального добробуту.

У порівняльних дослідженнях домінували два альтернативні варіанти теорій розвитку: теорія модернізації та теорія залежності. Теоретики модернізації були роз'єднаною групою фахівців з порівняльної політології, у тому числі Г. Алмонд, С. Хантінгтон, Л. Пай, М. Вінер, Л. Байндер, Є. Шилз і Т. Парсонс, і багато інших, деякі з них поєднували дослідження окремого випадку з аналітичними роботами широкого плану з порівняльного вивчення процесів розвитку. Якщо говорити про духовного першопрохідця такого роду дослідження, то це, звичайно ж, М. Вебер, який йшов слідом за К. Марксом. До прихильників теорії залежності слід віднести економістів П. Барана та А. Г. Франка, істориків П. Андерсона і Є. Хобсбаума, політологів Г. Кітчінга, К. Ліза й Б. Андерсона.

Для більшості авторів з першої групи формула «деколонізація плюс ріст, плюс демократизація» була легітимною стратегією залежності, особливо під патронажем «опікуючого» колоніалізму. Представники другої групи обирали стратегію гегемонії і панування. Все це означало боротьбу як у теорії, так і на практиці. У результаті вчені, що використовували значною мірою той самий матеріал по одним і тим же країнам, могли прийти до зовсім протилежних висновків, Кенія служить тому хорошим прикладом.

Такі теоретичні установки вимагали кращого розуміння маловідомих культур і досвіду. Якщо спочатку інституціоналісти мали справу з політекономією у зв'язку із проблемами безробіття, фінансовою політикою, контролю над циклами ділової активності і т. д., то в нових умовах їх увага звернулася до західного досвіду «великого переходу» від доіндустріального до індустріального суспільства і його використання «третьім світом». Дослідницький інтерес перемістився при цьому з держави на соціальні структури, на те, як краще вводити в обіг цінності й культурні принципи демократії, як впливати в науковому напрямку на процес соціалізації й мотивації

поведінки людей, як сприяти засвоєнню цих принципів. У такому ключі досліджували проникнення демократичних норм і політичних цінностей у націоналізм, у цю рухому силу боротьби за незалежність і автономію.

Таким чином, теорії розвитку сприяли порівнянню суспільств із різними соціальними й політичними інститутами та культурним досвідом. Центральні гіпотези будували на основі «сучасних» західних зразків політичних інститутів, які утворювалися при переході від теократичної держави до світської, від статусних відносин до договірних, від докапіталістичного ладу до капіталістичного, від статичного розуміння змін у суспільстві до еволюційного, від органічної солідарності до механічної, від традиційної влади до раціональної (легальної) влади, від *Gemeinschaft* (спільнота – нім.) до *Gesellschaft* (суспільство – нім.), а для носіїв більш радикальних переконань – при переході від докапіталістичного суспільства до буржуазної демократії й у перспективі до соціалізму. Великомасштабні відмінності, виявлені в ході конкретних досліджень, створили основу для порівнянь, у центрі яких перебували соціальні зміни, здатні як зміцнити, так і послабити потенціал демократії. Ослаблення контролю над соціальною напруженістю і контроль над нею ведуть до визнання визначальної ролі держави. При цьому завдання політики полягає в підтримці політичної рівноваги, стабільності й життєздатності. Там, де соціальна напруженість не може бути пом'якшена й урядам не вдається інституціоналізуватися, зростає схильність до росту авторитарних режимів і «преторіанських переворотів».

Було б неправильно сказати, що чим більше «нова порівняльна політологія» приділяла увагу процесам соціальних змін, тим менше вона зверталася до конкретних політичних інститутів. Але у своїх спробах використовувати у вигляді гіпотез результати вивчення переходу від доіндустріального суспільства до індустріального на Заході вона надавала настільки ж велике значення суспільству, як і державі, де влада з'являється з різних джерел, далеко не всі з яких, звичайно, мають політичний характер. Підхід, в основі якого лежить дихотомія «традиційне – сучасне», прагнув виділити найбільш показові цінності та норми, які, будучи вкоріненими й засвоєними, могли б сприяти успішному переходу і до «сучасності», і до демократії. Не менш важливо визначити цінності, які погано засвоюються і яким чинять спротив. У компаративістів є цілий пантеон класиків у сфері соціальної історії, історичної соціології й

антропології (М. Вебер, Е. Дюркгейм, Ф. Теніс, Г. Зіммель, В. Парето, Г. Острогорський, Р. Міхельс, Р. Редфілд, Б. Малиновський, А. Р. Радкліф-Браун, Е. Еванс-Прічард та ін.), що ставили питання про зв'язок між переконаннями й соціальною практикою.

Акцент на інституціоналізацію, інтерналізацію й соціалізацію норм – у значному ступені заснований на теорії навчання, почерпнутої із соціальної психології, і теорії цінностей, взятої з політичної антропології. Безсумнівний вплив виявила концепція ідентичності Е. Н. Еріксона, роботи Д. Макклеланда про «мотивації досягнення» і теорія фрустрації – агресії Дж. Дотарда.

Ці концептуальні підходи допомагали в пошуку відповіді на запитання про те, як різні культури й етнічні групи реагують на нововведення. Ці проблеми були розглянуті на великому конкретному матеріалі: від порівняння «традиціоналізму» і «сучасності». Роблячи акцент скоріше на якісних, ніж на кількісних методах і функціональних рамках, теоретики соціальної зміни орієнтувалися на проблему «зрівноважування» норм, що підходять для демократії й розвитку, їх закріплення у вигляді відповідної поведінки, засвоєння адекватних ролей і рольових зв'язків, що у свою чергу, підсилювало б і інституціоналізувало норми. Нестача «збігу» між ними веде до виникнення «напруженості», зняття якої – уже «політична» проблема.

Можна сказати, що політичний інтерес до культури почав проявлятися з досліджень національного характеру до теорій політичного насильства, умов політичної інтеграції і етнічних конфліктів. Дослідження з питань модернізації перебували під сильним впливом соціологів, персонально Т. Парсонса. Систематичне порівняння суспільств і систем державної влади, особливо результатів політики, можна знайти в роботах С. М. Ліпсета, Ф. Селзніка, Д. Белла, А. Корнхаузера, Ф. Конверса, Р. Дарендорфа, М. Яновіца, Є. Шилза й А. Турена. Серед розглянутих ними питань були проблеми етносу, первісного стану й необхідності розуміння «основних цінностей» суспільства, різних реакцій політичних культур на зміни в суспільстві.

Політична економія, яку інституціоналісти зводили до фінансових інститутів, ролі казначейства й центральних банків і, звичайно ж, проблем виробничого циклу, значенню безробіття для розвитку демократії, повернулася в сторону «розвитку». З економістів ліберального напрямку в порівняльній політології особливо відомі У. У. Ростоу, У. А. Льюїс і А. Хіршман. Перший займався тим, що

можна назвати «століттям Америки», другий – Африкою й карибськими державами, останній – Латинською Америкою. Компаративісти, що працюють у галузі «модернізації», розійшлися з теоретиками «залежності» на ґрунті «альтернативної» політекономії. Останні запропонували критичне осмислення капіталізму й імперіалізму й висунули альтернативні рецепти побудови соціалізму «зверху» через державотворення, минаючи етап буржуазної демократії. Такого роду питання найкраще представлені в роботі П. Барана 1962 р. «Політична економія росту», що здійснила вплив на кілька поколінь прихильників теорії залежності в Латинській Америці. Оскільки теорія розвитку, будь то у формі досліджень модернізації або теорії залежності, поширювалася в період «холодної війни», то властива цьому періоду конфліктність відбилася на методологічному: рівні порівняльного аналізу у вигляді протистояння функціонального й діалектичного підходів. Перший виходив з ідей рівноваги в контексті ліберального капіталізму як основи демократії. Другий – з ідеї конфліктів, що лежать на шляху до соціалізму. Залежно від теоретичної орієнтації визначався і зміст націоналізму. Одні автори трактували його роль в абсолютистському ключі. Інші розуміли його як засіб інтеграції. Треті – як черга преторіанських переворотів. Висловлювалися думки про мобілізуючі властивості націоналізму, про його роль у створенні національного дискурсу. Він розглядався як сила, що також трансформує, використовує партії й партійне правління як інструменти, і як дезінтегруюча сила, або у всіх перерахованих значеннях відповідно до контекстів.

Зазначені проблеми включалися в порівняльні дослідження широкого плану, а також у монодослідження окремих тем, що детально вивчали, і випадки соціальної зміни, розвитку, гегемонії, влади. Комбінація різних типів дослідження призвела до появи так званої політичної етнографії, у рамках якої проводиться порівняння усередині й між країнами «третього світу», між країнами з однопартійною системою, між авторитарними режимами вивчаються проблеми стабільного демократичного правління, пов'язані з посиленням соціального розшарування. Фактично були вивчені всі сторони соціальної життя з погляду їх значення для політики, включаючи лад, еліти, громадянську культуру й соціалізацію в різних громадських об'єднаннях. Увага до всіх сторін життя суспільства характерна для ідеології, особливо націоналістичної, яка виробляла ці підходи на противагу радикалізму або в поєднанні з ним. Націоналізм став основою для вивчення легітимності, мобілізації через політичні

партії, масових рухів, популізму й лідерства, особливо їх зв'язків з авторитаризмом і відмовою від демократії.

§ 3. Неоінституціоналізм

Те, що ми називаємо неоінституціоналізму, поєднує в собі колишній інституціоналізм з теоріями розвитку. Знову надаючи першорядне значення політичній системі, він поєднує інтерес до «країн, що розвиваються» із сталим інтересом до Європи. Можна сказати, що він сформувався при вивченні плюралістичної демократії. Він аналізує політичну поведінку, в тому числі електоральну, динаміку успіхів і невдач політичних партій, їх значення для держави та проблеми еліт і демократизації. Звертаючи особливу увагу на державу загального добробуту і соціал-демократію як альтернативи авторитаризму, неоінституціоналізм відійшов від старої інституціоналістської «зацикленості» на уроках Великої депресії і досвіді держав загального добробуту.

Об'єктом порівняльних досліджень стали політичні партії, їх функціонування, створення блоків, зміна поглядів людей, роль еліт, бюрократії і політиків у різних політичних режимах. Якщо прихильники теорії розвитку підкреслювали необхідність економічного зростання як умови демократії, то неоінституціоналізм вивчав ті проблеми, які виникають перед урядом у зв'язку з негативними наслідками зростання, включаючи екологічні проблеми, адаптацію іммігрантів та ін. Він також пояснив, чому в реальній політиці відбувся відхід від моделі держави загального добробуту соціал-демократії і повернення до ліберальних моделей, які перебували в центрі уваги старих інституціоналістів. Не в меншій мірі сучасні інституціоналістів цікавляться проблемами керованості, коли в силу політичних причин неможливе проведення ефективної політики і будь-які доступні заходи недієві. Нарешті, неоінституціональний аналіз виявився затребуваним у зв'язку з розпадом Радянського Союзу.

Друкується за: Аптер Д. Сравнительная политология: вчера и сегодня / Д. Аптер // Политическая наука: новые направления / [под ред. Р. Гудина, Х-Д. Клингеманна]. – М. : Вече, 1999. – С. 361–380.